

Arap Kaynaklarında Azerbaycan Petrolü Hakkında Bilgiler

Terane Rüstemova*

Giriş

Tarihen Azerbaycan Azerbaycan zengin petrol kaynaklarına sahip olmuştur. Azerbaycan petrol tarihine baktığımızda, ortaçağdan günümüze kadar dünyanın birçok yerine taşındığı ve çeşitli amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Azerbaycan petrolüyle ilgili tarihsel kaynaklar içerisinde Arap kaynakları üstün konumdadır. Bunun birkaç nedeni var: 1) 7. yüzyıldan itibaren İslam'ı yaymak için Arap Hilafet'inin Orta Asya'yı, o cümleden Azerbaycan'ı işgal etmesi; 2) Arap gezginlerin ve coğrafyacıların, bilim adamlarının ve tarihçilerin Azerbaycan'a seyahatleri; 3) Azerbaycan petrolünün kimyasal bileşiminin ve kalitesinin popülerliği, vb.

Kullandığımız Oryantal (çoğunlukla Arapça ve Farsça) kaynaklar genellikle karşılaştırılabilir içeriktedir; bazı yerlerde tarih karışmış durumdadır. Bu kaynaklar Bakü'yle ilgili kısa bilgi sunmakta olup genellikle X-XIV ve daha sonraki yüzyıllarda yağ ve tuz hasılatıyla ilgilidir. Arap dil bilginleri el-Hakimri, el-Masudi, Ebu Dulaf, Al-Mujtahid, el-Birun, Ebu Hamid al-Anfalu, Yakut, Zekeriya el-Gazneli, Abu-l-Fida'nın ve diğerlerinin bilgisi bu niteliktedir. Bu yazarların hayatı ve eserlerinin özelliği İ. Krachkovsky'nin eserlerinin dördüncü cildinde aydınlatılmıştır.

X-XI. yüzyıllarda Bakü tarihinin en önemli kaynaklarından biri «Bab'ın Tarihi» dir. Ne yazık ki, 11. yüzyılın son on yılında yazılan bu eserin yazarı bilinmemiş ve Şirvan ve Derbent tarihiyle ilgili kroniğinin sadece Türk tarihçi Müncimbaşı'nın(1702'de Mekke'de vefat etti) kitabına dahil olmuş kısımları mühafaza olunmuştur.

el-Baküvi'nin Tarihi Coğrafyası «Anıtların Özeti ve Kudretli Kralın Harikaları» 806 (1403) yılında yazılmış ve tek el yazısı şu anda 5299 numara ile Paris Milli Kütüphanesi'nde korunmaktadır. Bu makale 1789'da bazı indirimlerle Fransızca'ya çevrildi. Akademisyen Z. B. Bunyadov, 1971'de el-Baküvi'nin eserlerini Arapça'dan Rusça'ya çevirerek yayınlamıştır. Çeşitli Doğu ülkeleri hakkında bilgi veren el-Baküvi Azerbaycan şehirlerini, o cümleden ziyaret ettiği

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Elyazmaları Enstitüsü, Bakü/
AZERBAYCAN, terane.mirzeyeva.rustemova@gmail.com

Bakü'yü detaylı olarak anlatıyor. el-Bakuvi Bakü ve Abşeron, iklim, ekonomi, petrol ve tuz çıkarma, nüfus konularında da değerli bilgiler vermiştir. O, deniz seviyesinin önemli ölçüde yükseldiğini belirtmiş, şehrin su kaynaklarından ve kale yapılarını tariff etmiştir. Onun Bakü hakkında bilgileri original niteliktedir. Bu bilgilere daha önce rastlanmamıştır. İbn İyas 16. yüzyılda Al-Bakuvi'nin bilgilerini tekrarlamıştır.

Bakü'nün ekonomisine dair Fars dilli kaynaklar – X. yüzyıl anonim yazarın “Hüdu el-alem” (Tumanski'nin elyazması; V. F. Minorski tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve yayınlanmıştır), XIII yüzyıl yazarı Muhammed ibn Necib Bekran'ın “Cahanname” (Eski SSCB EA Asya Halkları Enstitüsü Leningrad dalı elyazması, Y. Y. Borşšovski tarafından yayınlanmıştır), XIII. yüzyılın anonim coğrafyacısının eseri6, Hemdullah Qazvini'nin (XIV yüzyıl) “Nühzet el-qulub” ve Emin Ehmed er-Razi'nin (XVI-XVII yüzyıllar) “Heft iklim” kitapları da çok kıymetlidir. Bu eserlerde petrolün çeşitli türleri ve üretimi, çeşitli ülkelere ihracatla ilgili bilgiler verilmiştir. XIII-XIV yüzyıllarda Moğol istilaları ile bağlantılı olarak ve Elhanlıların yönetimi sırasında Azerbaycan ve Bakü'de meydana gelen olaylar Elhanlıların baş veziri, doktor ve bilim adamı Rashidaddin'in Camii el-Tavarih eserinde anlatılmıştır. Göçmen Rum kökenli Azerbaycanlı tarihçi Hasan Bey Rumlu (d. 1531/2) “Tarihin En İyisi” eserinde Bakü'nün 1501'de Şah İsmail'in askerleri tarafından kuşatılması ve işgali, Şirvan'daki isyan, Derbentiler Hanedanı'nın hakim olduğu Şirvanşahlar hakkında detaylı bilgi verilmiştir¹.

Hasan Bey Rumlu'nun 16. yüzyılın ilk bölümünden 80'lere kadar olan dönemle ilgili sunduğu bilgi büyük bir değer kaynağıdır. Hasan Bey Rumi'nin on iki ciltlik “Ahsen et-tevarih” kitabının XI ve XII. ciltleri birkaç kopyada bulunmuştur. St. Petersburg halk kütüphanesinde bu ciltlerin son baskısının elyazmaları korunmaktadır. Bu kitabın içeriği Hindistan'da 2 ciltte yayınlanmıştır: 1. cilt Farsça'dan, 2. cilt İngilizce'den çevrilmiştir. Biz iki cilti de kullandık. Handemir lakablı Qiyas ed-din ibn Hümam ed-din el-Hüseyni'nin (1475 yılında doğmuş, 1536da Hindistan'da vefat etmiştir; 15. yüzyıl ünlü İran tarihçisi Mirhond'un torunudur) “Hebib es-siyer fi ahbar e frad el-beşer” (“Tanınan insanlar hakkında haberleri açıklayan arkadaşı”) eserinde de Bakü'nün korunmasından (1501) konuşulmuştur. O, Şah İsmail'in yürüşlerini, Bakü'nün geri alınmasını gururla anlatıyor. Handemir'in yorumları zengin olmasına karşıt, Hasan Bey Rumlu'ya kıyasla objektif değildir. Kitabın bir çok kütüphanelerde çok sayıda yazmaları bulunmaktadır; bir kaç taş üzerinde yazıları da vardır.

1 Sara Aşurböyli, Şirvanşahlar Dövləti, s. 121.

Farsça konuşan Azerbaycan tarihçisi İskender Bey Türkman Münşi'nin (1560/61-1633/34) değerli eserinde Bakü'nün I. Şah Abbas'ın yönetimi zamanına ait önemli bilgiler verilmiştir. Mükemmel edebi eğitim, İsgender Munşi I Şah Abbasın sekreteri olmuştur. O dönemin tanıklarından olan İskender Münşi I Şah Abbasın yönetim tarihine dair kitab yazmıştır. Onun kitabı 1578-1628 yılları dönemine ait çok önemli orjinal kaynaktır. İskender Münşi'nin giriş ve iki bölümden oluşan "Tarihi-alem arayı Abbasi" ("Dünyanın bezeği Abbas Tarihi") eserinde Abşeron'da antifeodal isyanlardan konuşulmuş, ülkenin iç hayatıyla ilgili bilgi verilmiştir. Fakat onun Türklere karşı askeri operasyonlardan ve I Şah Abbasın ordusunun 1606 yılında Bakü'nü işgalından bahs eden hatıraları bizim için çok kıymetlidir. Biz Tahran'daki çalışmaların bir taş atma yöntemi üzerine yayınlanmasından (h.1314), o cümleden L. Bella'nın Münşi'nin eserinin kısaltılmış versiyonunu kullandık. Ünlü Azerbaycan alimi ve gezgini Zeynalabdin Şirvani 19. yüzyılın ilk başlarında Bakü'nün çiftlik hayatı, nüfusu ve siyasi tarihiyle ilgili bazı bilgiler vermiştir. Z. Şirvani Farsça yazdığı "Büstan üs -seyaha" ve "Riyaz üs -seyaha" isimli coğrafi eserinde 25 yıllık seyahatı döneminde gezdiği Doğu ülkelerini tanımlamıştır. O, bilim adamları, yazarlar, çeşitli tarikatlarla ilgili detaylı bilgi vermiştir. Şirvan şehirleri hakkında Arap kaynaklarının sunduğu bilgi son derece çeşitli olmakta ve genelde ülkenin doğal kaynaklarının, arkeoloji kazılarının-ipek, pamuk, safran, yağ, tuz ve zanaatkarlar tarafından üretilen ürünlerin listesinden oluşmaktadır. Burada aynı zamanda Şirvan'da askeri operasyonlardan bahs edilmiştir. 11-13. yüzyıllarda Arap yazarlar el-Belazuri, el-Yakubi, el-İstahri, el-Masudi, Ebu Dulaf, Ebu Hamid, el-Andalusi el-Qarnati, Yakut Hamavi, Zekeriye el-Qezvini ve başkalarının bilgileri de bunlar sırasındadır. Baküvi çeşitli Doğu ülkeleriyle ilgili bilgi vermiş, Aran ve Şirvanın şehirlerini, o cümleden yaşadığı Bakü'nü tasvir etmiştir. Baküvi şehir, onun kale yapıları, ekonomisi, petrol ve tuz hasılatı, nüfusuyla ilgili kıymetli bilgiler vermiştir. Onun Bakü hakkında sunduğu bilgiler orijinal nitelikte ve önceki yazılarda rast gelinmemektedir. 16. yüzyılın başlarında Baküvi'nin bilgilerini İbn İyas tekrar sunmuştur. Alban tarihçisi Moisey Kagankatvatsi "Alban tarihi" kitabında 7. yüzyıl Albanya'dan bahs ederek yazmıştır: "Kafkasyanın yüksek dağların tepesinde bulunan Albanya büyüleyici doğaya sahipti. Bu topraklardan sessizce akan Kur Nehri, büyük miktarlarda büyük ve küçük balık getirir ve Hazar Denizi'ne dökülür. Onun çöllerinde bol miktarda tahıl ve şarap, yağ ve tuz, ipek ve pamuk ve sayısız zeytin ağaçları vardır. Dağlardan altın, gümüş, Bakür çıkarılır. Vahşi hayvanlar: aslanlar, kaplanlar, leoparlar, her türlü kuşlar, kartallar, şahinler vb. yaşıyor."².

2 Sara Aşurböyli, Bakı Şəhərinin Tarixi, s. 213.

Verilen bilgileri şüphesiz Şirvan'a da ait edebiliriz. Böyle ki, Abşeron'da, eskiden yağ ve tuz elde edilmiş, Şamahı'da pamuk ve üzüm, arpa, buğday vb. dikilmiştir. Vahşi hayvanlarla ilgili kaynaklarda verilen bilgileri Bakü yakınlarında üzerinde aslan, kaplan, gur, kulan ve başka hayvanlar tasvir edilmiş Gobustan ve Abşeron kaya resimleri de doğrulamıştır. Tarım ve hayvancılık, madencilik, metal madenciligi ve metal işleme halkın refahını sağlamaktaydı. petrol ve doğalgaz kaynakları zengin olan Abşeron da Paytakaran eyaletinin içerisinde yer almaktaydı. İhtimal ediliyor ki, Ateşi Bağavan ismi eski zamanlarda Bakü yakınlarında, yahut Abşeron'da mevcut olan eski zerdüştük tapınakları ile ilgilidir. Ortaçağ feodal kentinin sosyo-ekonomik kategori olarak oluşumunda belirleyici faktörün üretici güçlerin ve ticaretin gelişmesi olduğu bilinmektedir. Erken Orta Çağlar Shirvan'da köy ortamı tarım ve bahçecilikten oluşmaktadır. Kaynaklarda Şirvan'ın şehiyle ilgili çok dağınık ve az bilgi bulunmaktadır, onların arkeolojik tetkiki ise yeterli değildir. Bu yüzden bu şehirlerin oluşum ve gelişim konusu sorun içermektedir. Görüldüğü gibi, petrol Bakü'den ithal ediliyordu. Şehirdeki su Gabala'nın 5-6 kilometre uzaklıktaki çeşmelerinden getiriliyordu.

Şehir kenarında saksı kalıpları keşfedilmiştir. 7. yüzyıla kadar büyük miktarlarda çeşitli saksı kab ve 8.yüzyıldan kab parçalarının bulunması burada saksıcılığın gelişimini kanıtlamaktadır. Sırlı tencereler çeşitli desenlerle, bitgi, hayvan ve insan tasvirleri ile süslenmiş ve bu da süs ressamlarının var olduğunu göstermiştir. 7. yüzyılda Gabala'da hazırlanmış kil ürünleri arasında yağ izleri olan fenerler, kırmızı kilden sferoidler bulunmuştur. 7. yüzyıla ait kaynaklarda Kür bölgesinde petrol ve tuz hasılatından bahs edilmiş, bu da büyük olasılıkla Bakü ve Abşeron'u da kapsamıştır. Bakü eski zamanlardan petrol ve tuz gibi ekonomik bir tabana sahipti. Petrol hasılatı bu alanla ilgili bir çok sanatların gelişimine neden olmaktadır. Daha önce ev ihtiyaçları için kullanılmış olan petrol, giderek bir ihracat ürünü haline gelmiştir. 7. yüzyılın ilk yarısında petrol, Gabala, Derbent ve diğer şehirlere 84 taşınmaktaydı. Hasıl olunan petrol ve tuzun ister karvan, isterse de deniz yolu ile İrana ve çeşitli Doğu ülkelerine ihracı, zanaat ve ticaretin gelişmesi Bakü'nün bir kent olarak büyümesinin ana sebeplerindendir. MÖ 6.-4. binliklerde Bakü'de gemiciliğin var oluşunu mövcud olmasını Neolitik ve Enolitik zamanlarının denizcilik teknesi resimleri kanıtlamaktadır³.

Orta Çağ Bakü'yle ilgili Arap ve Fars tarihçileri ve VIII-IX. yüzyılın coğrafyacıları bilgi vermişler. Al-Balazuri halife Mansurun yönetimi döneminde - h. 136-158

3 Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII века, s. 76.

(754-775 yıllarında) - Şirvan'da petrol ve tuz üretimi, petrol kuyuları ve tuz madenlerinin vergilendirilmesiyle ilgili bilgi vermektedir. 733 yılında Derbent'te askeri teçhizatı kullanan petrolün korunması için depo inşa edildi. Halifeler, kuzeydeki kabilelerin saldırılarından Derbent geçişini koruyan Arap garnizonu tutmak için Bakü gelirlerinden büyük miktarda para ayırmışlar. Ortaçağ yazarları Bakü'den bahsederken onun ismini yağ çeşmesi, gaz fişekleri ve çamur volkanları ile ilişkilendiriyorlardı.

Yazılı kaynaklara ek olarak, elimizde maddi kültür anıtları, arkeolojik ve nümizmatik bulgular var. Bakü'nün en yüksek yerinde, İçerişehirde, Şirvanşahlar sarayında ve onun etrafında yapılan arkeolojik kazılar zamanı VIII. yüzyıla ait çok sayıda keramik parçalardan ev eşyaları, fırın, el sanatları, VII-VIII. yüzyıla ait orta çağ feodal şehrinin nüfuzu sık olan caddesinin yapılarının ve evlerinin kalıntıları açığa çıkmıştır. "Tarih-i el-Bab"da bu konuda şöyle söylenmiştir: "Bundan bir az sonra deylemliler Şirvan'a girdiler. Yezid el-Bab halkı ile barış imzalamaya ve onlardan yardım istemeğe mecbur oldu. O, Şeberanda ve köylerde onlardan aldıklarını, petrol ve tuz maden vergilerini [rüsüm en-neffate velmellaxe] geri verdi. El-Bab halkı Yezide yardım etti ve o, deylemlileri kovdu, sonra ise onlarla barış imzaladı".

"Tarih-i el-Bab"ın bildirdiğine göre, hükümet zayıfladıkda ve Halifelik tenezzül ettikde yerel hakemler - ister Şirvanşahlar, isterse de Derbent emirleri - petrol ve tuzdan kazanılan geliri benimsemişler. Şirvanşahlar kısa zamanda (908/909 yıllarında) tabi oldukları Güney Abşeron'un feodal hakimleri - Sacilerle olumlu ilişkileri korumaya çalışmışlar. IX. yüzyılın ikinci yarısından Abbasiler halifeliğinin zayıflaması ve tenezzüle başlaması, merkezkaç eğilimlerinin güçlendirilmesinin yanı sıra bazı vilayetler ayrılarak müstakil meliklikler oluşturmaya başladılar. Bu devirde Şirvan'da feodal toprakları feodal beylerin siyasi feodal girişimleri sonucunda daha da kuvvetlenmiştir. Şirvan halkı feodal asilzadelerinden, verimli toprak, tuzlu göl, bağ ve üzümlik sahiblerinden, şehir memurları, tüccar ve ruhanilerden, sanatçılardan, şehir reayasından, köylü ve kullardan oluşmaktaydı. Mezyediler ilk müslüman Şirvanşahlar sülalesiydi. Onlar Berdede ikamet eden Arap canişinine – emire tabi olmuşlar. Emirler halifeler tarafından tayin olunmuş ve tam sivil ve askeri güçlere sahipti. Onlar Arapların seçtikleri yerel hakemlerin faaliyetine, şehir ve köy halkından toplanan vergilerden (cizye, haraç vb.) sorumluydular. Şirvanşahlar tüm tarihi boyunca istiklaliyet uğrunda savaşmış ve genel olarak bağımsız hükümet etmişler. Fakat Şirvan başka işgalcının yönetimi altına geçtikde Şirvanşahlar bağımlı duruma düşmüş ve kendi egemenlerine haraç vermişler. X. yüzyılın ortalarında Şirvanşah Salar Merzuban ibn Muhammed ibn

Müsaafir'e yılda 1.000.000 dirhem haraç ödeniyordu. İbn Havkel'in yazdığına göre, vergi olarak kul, para, tarım ürünleri, hayvan ve süs eşyaları alınmaktaydı. Şehir sanatkarları işgalçılara ve Şirvanşahın hazinesine büyük miktarda vergi vermekle Arapların ve yerel feodalların iki kat fazla zulmüne maruz kalmışlar. Abşeron'un petrol yönünden verimli toprakları, petrol kuyuları, tuzlu gölleri, o cümleden Şirvanın tarım yönünden verimli toprakları ister devletin, isterse de ayrı-ayrı feodalların mülkiyeti olmuş, adeta vergi veren nüfusu acımasızca sömürenlere kiralık verildi. "Tarih-i al-Bab"a göre, Şirvan'ın esas geliri Şeberan ve onun köylerinden, o cümleden Bakü'nün petrol kuyularından ve tuz madenlerinden toplanan vergilerden oluşmaktaydı⁴.

Şirvan'ın önemli şehirlerinden biri Bakü'ydü. Mükaddesi (985 yılında) Bakü'nün liman olarak önemini ilk kez belirtmiştir: Bakü denizin kıyısında bulunmaktadır. İklimin tek limanı "Hüdu el alem"de (982 yılında) Bakü hakkında dağlara yakın deniz kıyısında küçük bir kasaba olarak bahs edilmektedir. Deylemen ülkesinde kullanılan petrolün hepsi oradan taşınmaktaydı. Erken ve gelişmiş Orta Çağlarda, petrol ağırlıklı olarak askeri teçhizatda kullanılmıştır. IX-XI. yüzyıllar Arap tarihçilerinin ve coğrafyacılarının eserlerinde Bakü vilayetinde büyük miktarda petrol hasılatı ve askeri amaçla bir çok Doğu ülkelerine taşınmasıyla ilgili bilgilere rast gelinmektedir. Abşeron'da çıkarılan petrolden, aynı zamanda tarımda, ev işlerinde, o cümleden, tıbbi ürün olarak da kullanılıyordu. İbn Sina'nın (980-1037) ünlü "el-Kanun fi-t-tıb" kitabında petrolden çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanıldığı vurgulanmıştır.

IX-XI. yüzyıl Arap kaynaklarında Abşeron'da ve Bakü etrafında petrol ve tuz hasılatıyla ilgili çok sayıda bilgiler sunulmuştur. Halifeler Bakü'nün gelirini Derbent geçidini göçmen Türk tayfalarının Azerbaycan'a saldırılarından koruyan Arap garnizonunun tutulmasına harcıyorlardı. Şirvanşahlar da Derbent'in korunmasına büyük önem vermiş, hatta geliri toplamak için özel memurlar atanmıştır. X. yüzyıl Arap yazarları el-İstahri, el-Masudi ve başkaları Bakü etrafında hasıl edilen petrolün çeşitli türleriyle ilgili bilgiler verilmiştir. Abşeron'daki Surahanı kasabasında beyaz petrolünün daha kıymetli olduğu zann ediliyordu. Azerbaycan'ın bir çok şehirlerini tasvir etmiş X. yüzyıl Arap gezgini Ebu Dulaf Bakü'den ve onun petrol madenlerinden bahs ederken şunları yazıyor: "...Burada petrol kaynağı gördüm. Onun günlük kiralama ücreti bin dirheme ulaşmaktadır. Yanında ise gece-gündüz cive yağına benzeyen beyaz petrol akan başka bir kaynağı da vardır. Onun da

4 G. Forster, *Voyage. du Bengale a Petersburq*, t.II, Paris 1802, p. 125.

kiralık ücreti birincisiyle aynıdır”. Ebu Dulefin sunduğu meblağ birinden günlük 1000 dirhem, yahut yılda 720.000 dirhem gelir kazandıran iki petrol kuyusundan (böyle kuyuların ise sayı çok) kazanılan meblağdır. Bu o dönemde büyük miktarda petrol hasılatının olduğunu kanıtlamaktadır. Kiralama ücretine gelince, kiracılara verilen devlete has petrol kuyularında 1000 dirhem meblağında gelir devletin kiracılardan aldığı paraydı. Petrol madenlerinin kiraya verilmesi sistemi X. yüzyılda ve daha sonralar da uygulanmıştır⁵.

Arap yazarları Şirvan’da, Hazar denizi kıyısında balıkçılığın da geliştiğini belirtmişler. Bazı kıymetli balık türleri bir sıra Yakın Doğu ülkelerine ihrac olunuyordu. X. yüzyılın ikinci yarısından Arap yazarları Bakü’nün Hazar denizinde önemli liman şehri olduğunu bildirmişler. Buradan İrana ve Hazar kıyısında yerleşen komşu ülkelere petrol, tuz vb. ürünler taşınmış ve oradan uzak Doğu ülkelerine ulaşmıştır. Kaynaklar, aynı zamanda, Şirvan’dan ve Hazar denizindeki adalardan denizle Cürcana, oradan ise karvan yolu ile hind topraklarına boyaqotu taşındığını haber veriyorlar. Uzak ülkelerle - Hindistan’la ve ihtimal ki, Çin’le ticaret ediliyordu. İraktan, Suriyadan tüccarlar gelmekte, getirdikleri ürünlerin karşılığında karvanlarla petrol, tuz, balık, hayvan, safran, kırmızı boya, boyaqotu ve diğer ürünler taşınmaktaydı. taşınan ürünler içerisinde sanatkarlık ürünleri, başlıca olarak Şamahı’da, onun etrafındaki köylerde dokunan ipek parçalar, Şirvan şehirlerinde - Bakü ve onun etrafında, Hursan’da, Muğan’da hazırlanan yun parçalar, halılar, halı ürünleri, örtükler, Beyleqan ve Şeberan’da üretilen saksı ve mis kablur da vardı. Kaynaklarda Abşeron ve Bakü’nün erken feodalizm dönemindeki ekonomik ve tarım hayatına dair bilgiler yeterli değildir. Bakü’nün tepesinde, Şirvanşahlar sarayında yapılan arkeolojik kazılarda çok ta önemi olan ürünler bulunmuştur. Bu bilgiler şehrin ve Abşeron’un o dönemdeki tarım ve ekonomik hayatının kapsamlı manzarasını oluşturmaya imkan vermemektedir. Bu yüzden de şehir, onun nüfusu ve Abşeron’un doğal servetleriyle ilgili çok az bilgilerle yetinmek gerekiyor.

Orta çağ eserlerinde - onların arasında VII. yüzyıl alban salnamesi tetkik olunmuş döneme ait önemli kaynaktır - yazarlar Albanya’dan bahs ederken onun doğal servetlerini vurgulamışlar. “Albanya tarihi”nde belirtilmiştir ki, onun arazisinde Kür çayının kıyısı boyunca çeşitli tarım ürünleri üretilmektedir. “Yüce Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının koynunda yerleşen Alban ülkesi hesabsız doğal

5 Mapschall Fon Bieberstein. Tableau des provinces situees sur la coteoccidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour, Sub 1798, p. 24.

servetleriyle çok güzel ve büyüleyici bir memleketidir. Büyük Kür kıyıları boyunca verimli topraklarda çok miktarda tahıl ve üzüm, petrol ve tuz, ipek ve pamuk ve çok sayıda zeytin ağaçları var. Onun dağlarında altın, gümüş ve “okra” hasıl edilmektedir...”Alban yazarı Moisey o kitabta Abşeron’da petrol ve tuz üretiminden bahs etmiştir, şöyle ki, IX-X. yüzyıl Arap yazarlarının daha sonraki kitaplarında ve “Derbentname”de VIII. ve sonraki yüzyıllarda Bakü ve Abşeron’da petrol ve tuz üretiminden bahs etmiştir. Belli ki, petrol üretimi daha önceler, Sasaniler döneminde de mevcut olmuştur. Hem de, petrol o kadar çok üretilmiştir ki, bu, Bakü’den çok-çok uzaklarda da belli olmuştur. Araplar Şirvanı ve Azerbaycanı işgal ettiği zamanlar Abşeron’un petrol kuyuları ve tuz madenleri hayli gelir getirmektedir.

Arap tarihçisi Belazuri’nin (ö. 892) bilgilerine göre, Halifa Mensur’un yönetimi zamanı VIII yüzyılın ikinci yarısında Arran ve Şirvanın hakimi Yezid ibn Usayd vergi toplayan kişileri Şirvan’a, “...Şirvan’da petrol ve tuz üreticilerinin yanına gönderiyordu ve onlardan vergi toplanıyordu. Sonralar ise o, bunu özel vergi toplayanlara havale etti”. İhtimal ediliyor ki, burada Bakü petrolü ve tuzu ima edilmektedir. Halifeler Hilafet’in kuzey sınırlarını koruyan Derbent geçidini göçmen kuzey tayfalarının devletin istikrarına tehlike çıkararak devamlı saldırılardan müdafa etmek için Derbent’de Arap garnizonunun elde tutulmasına hayli para harcanmaktaydı. Onlar bu parayı Bakü’nün petrol kuyularının ve tuz madenlerinin gelirinden kazanılıyordu. Görüldüğü gibi, Araplar bu kuralı burada itibar ettikleri çeşitli halkların temsilcilerinden - şirvanlılar da onların arasındaydı - ibaret büyük garnizonu olan Sasaniler’den benimsemişler. Yakutun sunduğu bilgiye göre, Sasaniler de Derbent istihkamlarının korunması için parayı Bakü’dan alıyorlardı. Bu bilgi Bakü’nün Sasaniler döneminde mevcut olması fikrini kanıtlamaktadır. Arap komutanları Derbent’i zapt ederken orada petrol ihtiyatı için depolar inşa edilmiştir. “Derbentname”de vurgulanıyor ki, “Erminiye ve Azerbaycan” valisi Mesleme Ebdülmelik h.1 15 (733)-ci ilde 20 binlik ordu ile Derbent’i aldı ve Narınkala’da kendisinin dağıttığı eski bir imaretin yerinde cephanelik, su, sursat ve petrol depoları inşa edildi.8 Belli ki, petrol hem eski zamanlarda, hem de orta çağda korkunc silah olmuştur⁶.

Antik yazarlar bildiriyor ki, Yunanlar, Farslar, Araplar, savaş zamanı yanar petrol kullanarak, düşmene içerisinde yanan kükürt ve petrol olan kablara atmışlar. Arap kaynaklarında belirtiliyor ki, Arap ve Fars ordusunun içerisinde özel yanar petrolatan gruplar olmuştur. “Derbentname”de bildiriliyor ki, halifeler petrol

6 Лерх И. Известия о втором путешествии и... Новые ежемесячные сочинения СПб., 1790, октябрь, с.27

kuyularını ve tuz madenlerini Şirvan hakimlerinin elinden alarak, onları bahşiş olarak Derbent gazilerine bağışlamışlar. Bu maksatla halifeler özel memurlar tayin ederek, bu madenlerden gelen geliri toplayıp, geçitleri koruyan askerler arasında bölmek için Derbent'e gönderilmesini onlara tapşırılmışlar. 777 yılında halife el-Mehdi (775-785) Derbent etrafından yıllık haracı toplayıp onu kalanın savunucuları ve şehir nüfusu arasında bölmeyi emr etmişti. 873 yılında Şirvan hakimi halife el-Mütemid'in (870-892) bahşiş olarak Derbent halkına verdiği her şeyi onların elinden aldı. "Derbentname"de bildiriliyor ki, h.270 (883/84) yılında halife (Mötemid- S. A) petrol kuyularının ve tuz madenlerinin yarısının şirvanlılardan alarak bahşiş şeklinde Derbent halkına vermiştir. O, Bakü'de deniz sahilinde depo kazılmasını emr etmiştir. Yer kazılırken üzerinde petrol ve tuz madenlerinin Derbentin bahşişi olduğu yazılmış büyük bir taş bulundu. Halife bundan haber aldıkd ferman imzaladı. Fermanında deniyor ki, kim petrol ve tuz madenlerini Derbent halkının elinden geri alsa, Allahın ve peygamberin düşmanı olacaktır; h.272 (885) yılında o, tüm petrol ve tuz madenlerinin şirvanlılardan alınarak Derbent halkına bağışlanmasını emr etti ve bundan sonra Mehemed ibn Emmarı bu madenlerin reisi tayin etdi ki, onların gelirini geçitleri koruyan askerlere dağıtmak için Derbent'e göndersin. IX. yüzyılda Şirvan'ın hakimi şirvanşah Mehemed ibn Yezid oldu. O, güvenilir şahs gibi, hasılatı kabul ederek, makbuz vermek için petrol ve tuz madenleri üzerinde reis tayin etti. Mehemed ibn Yezid petrol ve tuz hakkında yeni ferman imzalayarak, onların medahilini Derbent askerlerine bahş etti. Şirvanşah, tüm emirler ve canişinler Derbent hakimine mühürlü makbuz verdiler, itaat etmeyenleri lanetleyen ferman imzaladılar. Reisler görevi Derbent halkının geliri israf edilmemesidir. Görüldüğü gibi, Şirvanşahlar Derbent'in savunmasına büyük önem vermiştir, -hatta gelirleri toplayıp Derbent hakimine vermek için özel şahslar - reisler tayin ediyorlardı. Lakin Derbent hakimlerinin bu parayı benimsediği durumlar da oluyordu. Yönetim zayıfladıkca ve Hilafet tenezzül ettikce yerel hakimler - ister Şirvanşahlar, isterse de Derbent hakimleri - petrolün ve tuzun gelirini benimsemeye başladılar. H. 290 (902) yılında, halife Müktafi (902-908) zamanında Bişütur "Derbentin hakimi olarak atandı. O, Derbent halkına para verilmesini durdurdu ve petrolün, tuzun ve köylerin diğer ürünlerinin tüm gelirini benimsedi. Çaresiz askerler ticaret ve muzdurlukla uğraşmağa başladılar ve kısa zamanda Derbent'de ayaklanma ortaya çıktı"⁷.

VII. yüzyıl alban salnamesine, Belazuri'nin VIII. yüzyıla, "Derbentname"nin VIII-IX. yüzyıllara ait bilgiler şu sonuca varmamızı sağlıyor ki, Araplar zamanında

7 Любомиров П.Т. Очерки по истории русской промышленности. М., 1947, с. 98.

o kadar çok petrol çıkarılmış ki, halifeler Hilafet'in kuzey sınırını göçmenlerin saldırılarından koruyan garnizonu oradan gelen gelire elde tutmuşlar. Bakü petrolü ülkenin sınırlarından uzakta da bilinmekteydi. Daha sonraki kaynaklarda (X yüzyıl) Bakü petrolü ve Bakü şehriyle ilgili detaylı bilgi verilmektedir. Mesela, Arap coğrafyacı el-İstahri 930 yılında Bakü'de beyaz ve koyu gri petrol çıkarıldığını yazmıştır. "Bu ülkelerin kıyılarını Teberistan denizi yumaktadır. Bab el-Ebvab'ın şehirleri bu denizin etrafındadır ve bu denizdeki Bakü ve Muğan şehirlerinde beyaz ve koyu gri petrol kaynakları, onların arasında ise deniz körfezi var; burada "sermahlar" tutur ve tüm ülkelere ihrac ediyorlar...". Görüldüğü gibi, bu devrde Abşeron'da çeşitli türde petrol çıkarılmış ki, onlar arasında beyaz petrol daha kıymetli zann ediliyordu. Abşeron'dan ziyade, eski Bakü kalasının tam yakınlarında, denizin kıyısında da petrol kuyuları vardı. Bunu Bayıl ilçesinde aşkar edilmiş eski kuyu nişaneleri de kanıtlamaktadır. El-İstahri daha sonra Hazar denizinin kıyısında balıkçılığın geliştiğini bildirmiştir. Bir sıra balık çeşitleri başka ülkelere de taşınmaktaydı. Hazar denizinin batı kıyısında balıkçılığın gelişmesiyle ilgili antik ve erken orta çağ yazarları da bilgi vermişler⁸.

Xazar tayfaları ve Bizans'la savaştan müslüman ordularıyla ilgili hikayelerde daim petrol kullananlar topçu gruplardı. Petrol hasılatından elde edilen büyük geliri onun askeri teçhizatda böyle geniş kullanımı ile izah etmek mümkün. Bakü'de beyaz petrol hasılatıyla ilgili el-Mesudi de bilgi vermiştir. "Bu denizde Bakü denilen yer var, Bab-el-Ebvab'ın komşuluğundaki Şirvan şahlığının petrol kaynakları buradadır. Bakü'de beyaz petrol çıkarılmaktadır. Burada volkanlar (atma), da vardır". Malum olduğu gibi, beyaz petrol Bakü yakınlarında Surahani kasabasında çıkarılıyordu. Burada ismi geçen "atma" kelimesi, ihtimal ki, Surahani kasabasındaki tapınağın içerisinde çıkan yanar doğalgazlara işaretidir. El-Mesudi başka bir eserinde de "beyaz petrol ve diğer petrol çeşitlerinin olduğu" Bakü hakkında bilgi vermiştir. O yazıyor: "Burdan başka dünyanın hiç bir yerinde beyaz petrol üretilmemektedir, zira doğruları yalnız Allah bilir. O, Şirvanın kıyısındadır. Burada volkan (atma) var; o daim hareketli ve uzun alov dilleri çıkarıyor..."Sonra Mesudi bu sahilin yakınlarında bir kaç ada olduğunu ve onlarda da gece vakti uzak mesafeden gözükken alov dilleri kalktığını haber ediyor: "Adalardan biri kıyıdan üç günlük mesafe uzaklığındadır. Burada büyük volkan (atma) var. O, yılın belli dönemlerinde ses yapıyor ve yüce dağ boyda alov dilleri göklere yükselerek denizin büyük bir kısmını ışıklandırıyor. Bu manzara karadan yüzlerle ferseng uzaktan gözükmetedir"⁹.

8 Sara Aşurböyli, Bakı şehrinin tarihi, s. 44.

9 Sara Aşurböyli, Şirvanşahlar devleti, Avrasiya press, Bakı 2006, s. 231.

Bu bilgilerin doğruluğu kanıtlanmıştır, çünkü Hazar denizi adalarında ve Abşeron'da yanar petrol fontanları ve çamur volkanlarının püskürmesi bugün de gözlemlenmektedir. 982-983 yıllarında yazmış ismi belli olmayan Fars coğrafyacılarının elyazmasında bele deniyor, “Bakü deniz kıyısında ve bir dağın yakınlarında bir yerdir (şehir) ve Deylemende kullanılan petrolün hepsi oradan taşınmaktadır”. Deylemen Hazar denizinin tüm güney ve güney-doğu kıyısı vilayetlerini içeriyor.

Böylece, buradan şöyle kanaata vara biliriz ki, Bakü petrolü İrana da taşınmış ve burada çok kullanılmıştır. Gözüktüęü gibi, X. yüzyılın sonlarında Bakü, yakın doğuda ister askeri, ister, ev işleri, isterse de tıbbi alanlarda büyük önemi olan petrolü doğuya ihraç eden şehir olarak tanınmıştır.

Araştırmalar gösteriyor ki, Azerbaycan petrolü hakkında Arap kaynakları daha çok Bakü ve Bakü etrafı petrol yataklarıyla ilgili bilgi verilmiştir.

Kaynaklar

Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII века. Баку 1958.

G. Forster. Voyage du Bengale a Petersburq, t.II, Paris 1802, p. 353.

Лерх И. Известия о втором путешествии и... Новые ежемесячные сочинения СПб., 1790, октябрь.

Любомиров П.Т. Очерки по истории русской промышленности. М., 1947.

Marschall fon Bieberstein. Tableau des provinces situees sur la coteoccidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour. Sub, 1798.

Sara Aşurbəyli, *Şirvanşahlar dövləti*, Avrasiya press, Bakı 2006.

Sara Aşurbəyli, *Bakı şəhərinin tarixi*, Avrasiya press, Bakı 2006.